

УКРАЇНОМОВНІ ТЕРМІНИ ІЗ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ЗНАЧЕННЯМИ

© Корнейко І. В., Пилипенко М. І., 2013

У статті висвітлюється актуальна проблема українського термінознавства – утворення термінів, семантичним компонентом яких є значення дії. Для систематизації термінів із процесуальним значенням пропонується логіко-граматичний аналіз семантики таких термінів.

Ключові слова: українська мова, термінологія, термін, дієслово, граматична категорія виду.

The authors feature an urgent issue of Ukrainian science about technical terms, i.e. formation of terms with a concept of action in their semantics. To systematize the terms with processual meaning logical grammatical analysis of them is suggested.

Keywords: Ukrainian language, terminology, technical terms, verbs, grammar category of aspect.

Один із важливих інструментів наукової мови – віддієслівні терміни-іменники, які, з одного боку, складають численну групу спеціальних понять, а з іншого, мають в українській мові особливості, переважною більшістю відсутні в російських відповідниках. Це, безперечно, може створювати проблеми при перекладі наукових текстів не тільки для науковців, але й філологів.

Як приклад можна навести широко вживане в наукових текстах з ядерної фізики й медичної радіології слово *випромінювання*. Його російським відповідником є *излучение*, яке у великому тлумачному словнику «Словарь русского языка» [1] визначається як «*Действие по знач. глаг. излучить – излучать, излучиться – излучаться*». Чи не тому в українських словниках, зокрема, і перекладних російсько-українських, ми знаходимо тільки один варіант цього слова – *випромінювання*, що означає теж дію, процес? Але слово *излучение* має також інше значення, не наведене в цитованому словнику. У «Большой советской энциклопедии» у статті під назвою «Излучение» читаємо: «Излучение, процесс образования свободного электромагнитного поля. (Термин «И.» применяют также для обозначения самого свободного, т. е. излучённого, электромагнитного поля)» [2, с. 68]. Цьому значенню російського терміна *излучение* відповідником має бути, вочевидь, *випромінення*. Але в словниках, як уже сказано, це слово відсутнє, за винятком тільки одного [3], в якому переклад слова *излучение* подано у двох варіантах *випромінювання* і *випромінення* відповідно окремим його значенням. На превеликий жаль, ця філологічна помилка множить в законах України (наприклад, Закон «Про захист людини від іонізуючого випромінювання»), відомчих наказах, багатьох інших документах, наукових статтях, ЗМІ тощо.

Але інша доля спіткала схоже російське слово *изображение*, до якого в згадуваному російському тлумачному словнику [1] подані два його значення: «1. *Действие по знач. глаг. изобразить – изображать, изобразиться – изображаться*; 2. То, что изображено (рисунок, фотография, скульптура и т.п.); предмет, изображающий что-либо». І в українських словниках у цьому випадку знаходимо два окремі слова-відповідники для кожного зі значень російського *изображение*: *зображення* і *зображеня*.

Стан дослідження. Роль і місце віддієслівних іменників у сучасній українській науковій термінології були предметом активного обговорення на наукових форумах, знаходять висвітлення у

працях лінгвістів, проте вони й досі становлять проблему з погляду їх правильного вживання в науковій літературі.

Питання віддієслівних іменників у науковій термінології має давню історію. В. Пілецький у своїй статті [8] цитує працю В. Сімовича «На теми мови» (видану 1924 року), яка висвітлює проблеми плутанини різних форм віддієслівних іменників. На сучасному етапі розвитку українського термінознавства ця проблема залишається, про що свідчать публікації низки авторів [9–14]. Усіма визнається, що, на відміну від багатьох мов, насамперед російської, бо саме вона значною мірою впливає на українську наукову мову, українська має можливості передавати у віддієслівному іменникові такі характеристики дії, як її доконаність чи недоконаність (завершеність – незавершеність), тобто розрізняти дію й наслідки дії або процеси та їх наслідки. Зазначається, що деякі автори термінів не відрізняють процеси від наслідків і не передають ці значення у спеціальних назвах [10]. При запозиченні термінів з російської мови ця особливість української мови не завжди враховується [1; 9; 11]. Наявність лакун у вихідній мові може спричинити їх появу в мові перекладу, що часто спостерігаємо як у словниках [1], так і в наукових публікаціях [12]. Аби запобігти таким явищам було внесено пропозицію окремо фіксувати в словниках терміни-словосполучення з віддієслівними іменниками [13].

Оскільки проблему подання таких віддієслівних термінів-іменників у словниках не вирішено, було запропоновано вказувати інфінітиви із суфіксом -ов- (імперфективи), наприклад, *ізолювати* – *ізолюовувати* [14]. На думку авторів пропозиції, такі форми сприятимуть передаванню значення дії, події, наслідку дії віддієслівними іменниками, створеними від запозичених двовидових дієслів, як от дія – *апробовування*, подія – *апробування*, наслідок – *апробація*, *апробування*, і значному полегшенню сприйняття форм українських відповідників. Крім того, вони пропонували запровадити чітку систему правил, які б допомагали уникнути позначення різних понять однією формою.

Окремий розділ Державного стандарту присвячено регламентуванню утворення віддієслівних термінів-іменників [15]. Стандарт рекомендує розрізняти назви завершеного й незавершеного процесів, а також їхніх наслідків, розмежовувати терміни, що позначають завершений та незавершений процеси. Поява окремого розділу щодо цих іменників тільки підтверджує думку численних авторів про невирішеність даної проблеми та її актуальність для української термінології.

Хоча роботи, присвячені цій проблемі, численні, бракує праці, яка б узагальнювала вживання віддієслівних іменників у терміносистемах різних наук, немає системного опису, який би у зручній формі представив це складне й своєрідне явище та установив закономірності, а також слугував би практичній меті – вірному вживанню віддієслівних іменників у тексті.

Мета роботи. Метою даної роботи є систематизувати та описати групу віддієслівних іменників української мови та встановити закономірності, які б сприяли практичному використанню віддієслівних іменників у науковій та фаховій літературі.

Розгляньмо віддієслівні іменники детально з лінгвістичного погляду. Віддієслівні іменники, тобто такі, що структурно й семантично мотивуються дієсловами, становлять великий лексичний масив серед граматичного класу іменників, своєрідність якого полягає в поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категорійними ознаками іменників [4]. Проте дієслівна семантика переноситься до іменників аж ніяк не повною мірою. Граматичними категоріями дієслів є категорії *часу*, *способу*, *особи*, *виду*. При утворенні від дієслова іменників категорії способу, часу, особи втрачаються, при субстантивізації лише категорія *виду* переходить до іменника. Ця категорія, питомо дієслівна, пов'язана із семантикою дієслова [5]. Вона не є словозмінною (*читати книгу* – *прочитати книгу*, *читати журнал* – *прочитати журнал*, *читати журнали* – *прочитати журнали*, *читати вранці* – *прочитати вранці*, *читати вдома* – *прочитати вдома*), оскільки передається префіксами, суфіксами, чергуванням голосних [6]. Інші ж граматичні категорії виражені закінченнями, і тому при морфологічній транспозиції втрачаються.

Категорія виду, притаманна всім дієсловам української мови [6], є основною його граматичною категорією. Видові значення дієслова, основу яких становлять поняття внутрішньої межі дії, вказують на результативність чи безрезультатність, тривалість чи обмеженість, завершеність чи незавершеність.

Вид є загальнодієслівною категорією, оскільки охоплює всі форми дієслова: інфінітив, способів і часові, дієприкметникові й дієприслівникові. Видове протиставлення виражене граматично в співвідносних дієсловах спільного кореня, що виступають як видова пара, і тільки в поодиноких випадках у словах з різними основами – суплетивно [4].

Основне призначення недоконаного виду – означити процес, що триває без вказівки на часові межі (тобто початок, кінець) або повторюється. Доконаний вид передає початок, кінець чи одноразовість процесу, має відтінки результативності, вичерпності, достатності, інтенсивності, поширеності [7]. Ці додаткові відтінки передаються різними засобами, оскільки динамічна ознака в процесі її становлення або розгортання виявляється як реалізована чи нереалізована, тривала чи нетривала в часових межах [4].

Дієслова доконаного виду вказують на певну часову обмеженість дії. Додатковими відтінками, які теж передаються різними засобами, є вказівки на початок чи кінець дії, її раптовість, посилення тощо.

Дієслова недоконаного виду мають співвідносні парні форми доконаного виду. Пари утворюються у два рівні: перший – утворення *префіксальних* дієслів доконаного виду (*читати – прочитати – перечитати*), другий – утворення дієслів недоконаного виду від префіксальних доконаного *суфіксальним* способом (*прочитати – прочитувати, перечитати – перечитувати*). Суфікс передає відтінок тривалості, повторюваності, багаторазовості.

Віддієслівні іменники із словотвірним значенням узагальноної дії творяться за допомогою суфіксів: *-анн(я), -инн(я), -енн(я), -інн(я)*, які приєднуються до повної основи (*постачати – постачання, примножити – примноження, ствердіти – ствердіння, випробувати – випробування*) або до усіченої: *зіткнутися – зіткнення, стягнути – стягнення* (пор.: *стягувати – стягування*). У цей спосіб утворюються іменники від дієслів як доконаного виду, так і недоконаного, також обох рівнів утворення доконаного і недоконаного виду. Саме ця група іменників зберігає категоріальну семантику дієслова. Вони здатні вказувати на такі ознаки дії, як завершеність чи незавершеність, одно- чи багаторазовість, повторюваність тощо, тобто ознаки категорії виду.

Інший спосіб утворення віддієслівних іменників – додавання суфіксів зі значенням процесу оброблення: *-к (нарізка); -j(a) (забуття); -ин(a) (біганина); -б(a) (сімба)*. Віддієслівні іменники, утворені в такий спосіб, повністю втрачають категоріальні ознаки дієслова.

На жаль, попри всі намагання лінгвістів, у науковій літературі досі існують недоречності, пов'язані із вживанням віддієслівних іменників, пояснення чому, на нашу думку, треба шукати в позамовній дійсності.

В аспекті утворення віддієслівних іменників українська й російська мови несиметричні. Незважаючи на близькість та спорідненість мов, форми дієслів у них утворюються по-різному, отже віддієслівні іменники можуть утворюватися не в усіх випадках (рос.: *облучать – облучение, облучить – облучение*, укр. *опромінити – опромінення, опромінювати – опромінювання*; рос.: *развернуть – разворачивать – развертывание – разворачивание*). Українська мова номіналізує дію (тобто присвоює їй ім'я) диференційовано, розрізняючи завершені й незавершені дії, акцентуючи в іменниках додаткові характеристики повторюваності, процесуальності, а російська часто в тому ж випадку дає одне ім'я для обох. Присвоєння імені свідчить, що дії надається статус факту, отже тут проявляється вибірковість мов щодо присвоєння статусу факту діям. Українська мова більш гнучка, більш творча, більш вибіркова при описі дій дієсловами, тому й група віддієслівних іменників різноманітніша.

Щоб забезпечити системність і наочність утворення віддієслівних іменників, пропонуємо метод послідовного логіко-граматичного аналізу семантики термінів, які позначають дії. Схема методу наведена в таблиці 1. Спочатку розглядувана дія визначається за ознаками: її *стан* – завершена чи триває та її *наслідок* – наявний чи ні або наявна зміна стану об'єкту дії. Аналіз за такими ознаками дозволяє визначити її семантику й обрати їй відповідне найменування.

Логіко-граматичний аналіз семантики наукових термінів на позначення процесуальності

Споглядання наслідку завершеної дії чи її продовження				
Дієслово	Вид дії	Наслідок	Ім'я процесу чи наслідку дії	Семантика
вимірити, виміряти	доконаний	чисельна величина	вимір	вимірюваний параметр; числове значення величини, параметра
вимірювати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	вимірювання	процес за знач. дії вимірювати
виміряти	недоконаний	дія триває або повторюється, кінцевий наслідок не настав	виміряння	процес встановлення числового значення певної величини
випромінити	доконаний	викинута, вивільнена енергія або потік частинок	випромінення	вільне електромагнітне* поле, струмінь енергії або потік елементарних частинок (<i>ікс-випромінення, гамма-випромінення, бета-випромінення</i> тощо)
випромінювати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	випромінювання	процес за знач. дії випромінювати
знекровити	доконаний	зміна стану об'єкта дії	знекровлення	стан знекровленості
знекровлювати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	знекровлювання	процес за знач. дії знекровлювати
зобразити	доконаний	створено відображення ч.-н.	зображення	фото, рисунок, графік тощо
зображати	недоконаний	дія триває, кінцевий наслідок не настав	зображання	процес за знач. дії зображати
зображувати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	зображування	процес за знач. дії зображувати
зупинити	доконаний	зміна стану об'єкта дії	зупин	акт припинення активності (<i>зупин реактора</i>)
зупиняти	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	зупиняння	процес за знач. дії зупиняти
опромінити	доконаний	зміна стану об'єкта дії	опромінення	стан опроміненості
опромінювати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	опромінювання	процес за знач. дії опромінювати
розтягнути	доконаний	зміна стану об'єкта дії	розтяг	стан розтягнутості (<i>розтяг зв'язок</i>)
розтягувати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	розтягування	процес за знач. дії розтягувати
розтягати	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	розтягання	процес за знач. дії розтягати
спинити	доконаний	зміна стану об'єкта дії	спин	акт припинення активності (<i>спин реактора</i>)
спиняти	недоконаний	кінцевий наслідок не настав	спиняння	процес за знач. дії спиняти

Як приклад, розглянемо дієслово *розтягнути*. Воно позначає дію завершеного виду, яка має призвести до зміни стану об'єкта дії – об'єкт має стати розтягнутим, що позначається іменем *розтяг* (стан розтягнутості). Дієслово *розтягувати* позначає дію, яка не завершується, можливо, повторюється, наслідок (чи мета) не визначається. Від цього дієслова утворюється іменник *розтягування* зі значенням процесу без скінченності. *Розтягати* позначає дію непевної часової межі, наслідок дії не настає, відповідний іменник *розтягання* позначає назву дії.

Віддієслівні іменники на позначення дії можна поділити на такі категорії: назви подій, назви дій (процесів) з можливим акцентуванням тривалості, повторюваності, багатократності дії, назви станів, які утворилися внаслідок дій. Назви дій і подій передаються іменниками на *-нн(я)* з дієслівною семантикою, назви станів – тими, що її втратили. Назви подій мотивуються дієсловами докона-

* електромагнетне – ред.

ного виду, назви процесів – недоконаного (причому додаткові значення тривалості, повторюваності акцентуються в іменниках, утворених від дієслів другого ярусу утворення видової пари, які мають суфікс -ув-).

Віддієслівні іменники на позначення дії – широко вживаний засіб наукового мовлення. І хоча їх вживання зазнає критики фахівців з культури мови, оскільки вони порушують мелодійність висловлювання, роблять звучання монотонним, ускладнюють фразу (наприклад, Б. Антоненко-Давидович [16] пропонував замінити їх усюди, де можливо, дієсловами) але вони є необхідним лексичним засобом мови науки, а саме її основи – термінології. Віддієслівні іменники означають опредмечену дію (опредмечений стан, процес), а також конкретні предмети або особи [17, с. 37], отже саме завдяки їм передаються термінологічні категорії процесів та станів. Вони незамінні в термінах-слово-сполуках.

Категорія виду дієслів пов'язана з картиною світу носія мови й відбиває сприйняття ним дійсності, а саме, – які аспекти позамовної дійсності (властивості дії чи процесу) він виділяє як значущі, як сприймає динаміку процесів і чи має для нього значення результативність чи тривалість дії.

Висновки. Віддієслівні іменники в українській мові мають потенціал передавати різноманітні аспекти дії. Їх вживання в термінологічній лексиці дозволяє передавати ті чи інші компоненти значення терміна, що дозволяє уникнути небажаної для термінологіки омонімії. Запропонована нами схема лексико-граматичного аналізу семантики наукових термінів на позначення процесуальності дозволяє диференціювати терміни за компонентами значення та відповідно до них вживати ту чи іншу форму віддієслівного іменника.

1. *Словарь русского языка: в 4 т. [Ред. М. П. Алексеев, С. Г. Бархударов, Г. П. Блок, В. В. Виноградов, А. П. Евгеньева, С. П. Обнорский, Ю. С. Сорокин]. – М. : Гос. изд-во иностранных и нац. словарей, АН СССР, Институт русского языка, 1957.*
2. *Большая советская энциклопедия [Гл. ред. А. М. Прохоров], 3-е изд. Т. 1–30. – М. : «Сов. энциклопедия», 1969–78. – Т. 10. – С. 68.*
3. *Російсько-український словник наукової термінології : Біологія. Хімія. Медицина / Вассер С. П., Дудка І. О., Єрмоленко В. І., Зерова М. Д., Єльченко А. Я. ; Ред. О. Д. Бельгард. – К. : Наук. думка, 1996. – 660 с.*
4. *Плющ М. Я. Граматика української мови : в 2 ч. / Плющ М. Я. – К. : Вища шк., 2005. Ч. 1. – 287 с.*
5. *Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / Вихованець І. Городенська К. [За ред. І. Вихованця]. – К. : Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.*
6. *Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова : Довідник / Шевченко Л. Ю. Різун В. В., Лисенко Ю. В [За ред. О. Д. Пономаріва]. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.*
7. *Ющук І. П. Українська мова / Ющук І. П. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.*
8. *Пілецький В. Назви предметних дій у науково-технічній термінології / Володимир Пілецький // Вісник Нац. ун.-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 215–221.*
9. *Моргунок В. Про доконану і недоконану дію в українській термінології / Моргунок В. // Проблеми української науково-технічної термінології: 4-а міжнар. наук. конф., 17–20 грудня 1996 р.: тези доп. – Л., 1996. – С. 40.*
10. *Кочерга О. Ще раз про псевдосинонімію в українській науковій мові / Кочерга О. // Проблеми української науково-технічної термінології: 4-а міжнар. наук. конф., 17–20 грудня 1996 р.: тези доп. – Л., 1996. – С. 13–14.*
11. *Моргунок В. Доконана і недоконана дія в українській термінології / Моргунок В. // Матеріали II Всеукр. наук. конф. [«Українська термінологія і сучасність»]. – К., 1997. – С. 174–175.*
12. *Кочерга О. Про засади укладання двомовних перекладних термінологічних словників / Кочерга О., Непийвода Н. // Матеріали II Всеукр. наук. конф. [«Українська термінологія і сучасність»]. – К. : 1997. – С. 27–32.*
13. *Українська радіологічна термінологія: історія, проблеми й перспективи / [Пилипенко М., Калашиник В., Корнейко І., Рогожин В., Розенфельд Л.] // Вісник Нац. ун.-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 279–284.*
14. *Власенко Л. Деякі проблеми унормування форм запозичених двовидових дієслів Власенко Л., Дубічинський В., Кримець О. // Там же. – 2006. – № 559. – С. 127–131.*
15. *Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять: ДСТУ ISO 3966:2009. – [Чинний від 2009-30-10]. – К. : Держспоживстандарт України, 2010. – 31 с. – (Національний стандарт України).*
16. *Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Антоненко-Давидович Б. – К. : Рад. письменник, 1970. – 182 с.*
17. *Словник лінгвістичних термінів / [уклад. Ганич Д. І., Олійник І. С.] – К. : Вища шк., 1985.*